

Ayşegül CAN

Dr. | Dr.

Aksaray Üniversitesi, Ortaköy Meslek Yüksek Okulu, Aksaray-TÜRKİYE
Aksaray University, Ortaköy Vocational School, Aksaray-TURKEY
ORCID: 0000-0003-3059-9424
aysegulcan@aksaray.edu.tr

Mütareke Dönemi'nde İttihatçıların Tasfiyesi

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması, İttihat ve Terakki yönetiminin sonunu getirdi. Partinin feshedilmesinin ardından cemiyet liderlerinin önde gelenleri ülkeyi terk etti. Akabinde İtilaf Devletleri'nin etkisi altındaki İstanbul Hükümeti ile Hürriyet ve İtilaf Fırkasınca, savaş, Sevk ve İskân Kanunu'na dayalı olarak yapılan Ermeni Tehciri suçlusu olarak Divan-ı Harp Mahkemeleri'nde yargılamalar başlatıldı. İttihatçılar tarafından Birinci Dünya Savaşı sırasında, Kara Kemal'in önderliğinde yürütülen işe işlerinden edinilen kârlar ile tesis edilen birçok milli şirket ve banka da soruşturma sürecine dâhil edildi. Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası başta olmak üzere Anadolu Millî Mahsulat Şirketi, Millî Ekmekçiler Şirketi, Millî Mensucat Şirketi, Kantariye Millî İthalat Şirketi, Millî İktisat Bankası ve Eskişehir Çiftçi Bankası gibi kuruluşlarda yürütülen tahkikatın seyri tasfiyeye yöneldi. Soruşturmanın temelinde yatan neden ise İttihatçıların işe işinde yolsuzluk yaparak kazandıkları paraların adı geçen kurumlarda bulunduğu iddiasıydı. Dönemin iktidarı tarafından haksız kazançlarla meydana getirildikleri düşünülen bu kuruluşların, ilk fırsatta soruşturmaya tabi tutulması, aslında İttihatçılara muhalif düşüncelerin uygulamaya geçirilmesiydi. Diğer taraftan bu soruşturmanın altında yatan bir neden de İttihatçıların bu kuruluşlar aracılığıyla Millî Mücadele hareketine destek sağlamasıydı. Soruşturmalar, Mondros Mütarekesi'nden sonra başlayan İtilaf kuvvetlerinin işgallerine paralel tarihlerde devam etti. Hatta Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası gibi II. Meşrutiyet Dönemi'nin en büyük sermayeli millî kuruluşu, İtilaf kuvvetlerince basılarak, çalışanları tutuklandı. Fakat bu girişimler, Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasıyla birlikte yarıda kaldı. Böylece bahsedilen millî kuruluşlar Cumhuriyet Dönemi'ne intikal ederek faaliyetlerini devam ettirdi.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Millî İktisat, Mütareke.

Liquidation of Unionists during the Ceasefire Process

Abstract

The defeat of the First World War brought the end of the Union and Progress administration. After the dissolution of the party, notable leaders of the community left the country. Subsequently, the Istanbul Government under the influence of the Allied Powers and the Freedom and Entente Party started trials in the Courts of War as the criminal of the Armenian Deportation based on the Law of War and Relocation and Settlement. Many national companies and banks, which were established by the Unionists during the First World War, with the profits obtained from the catering business led by Kara Kemal, were also included in the investigation process. The course of the investigation, which was carried out in institutions such as the Ottoman Reputation National Bank, the Anatolian National Product Company, the National Bakers Company, the National Textile Company, the Weighage National Import Company, the National Economy Bank and the Eskişehir Farmer's Bank, turned towards liquidation. The underlying reason for the investigations was the allegation that the money earned by the Unionists through corruption in the catering business was found in the aforementioned institutions. The fact that these organizations, which were thought to have been created by the government of the period with unjust gains, were subject to investigation at the first opportunity, in fact, was the implementation of the ideas that were opposed to the Unionists. On the other hand, the reason underlying these investigations was that the Unionists supported the National Struggle movement through these organizations. Investigations continued in parallel with the invasions of the Entente forces, which started after the Armistice of Mudros. In fact, the biggest national institution of the Second Constitutional Period, such as the Ottoman Reputation National Bank, was raided by the Entente forces and its employees were arrested. However, these attempts were interrupted with the successful conclusion of the National Struggle. Thus, the national organizations mentioned were transferred to the Republican period and continued their activities.

Keywords: Second Constitutional Monarchy, Committee of Union and Progress, National Economy, Truce.

Giriş

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından 1913 Babıalı Baskınına kadar geçen süre, İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarının olduğu bir dönemdi (Akşin, 1980, s. 81). Bu süre zarfında İttihat ve Terakki yönetimi, maliyeci Cavit Bey'in de etkisiyle liberalizmi, iktisadi politika olarak takip etti. Mevcut yönetim, Osmanlı'nın iktisadi açıdan hızla kalkınmasını sağlamak doğrultusunda yabancı sermayeden yararlanmayı bir alternatif olarak gördü. Bu durum, zaten ticarete etkin olan gayrimüslimlerin vaziyetini daha da iyileştirdi (Varlı & Koraltürk, 2010, s. 128). Diğer taraftan devlet, dış borçların ülkeyi ipotek altına aldığı, kapitülasyonlar ve yabancı finans kapitalinin dört bir taraftan sardığı şartlar içinde bulunmaktaydı. Nitekim eski borçların faiz ve ana para ödemelerini ancak artan miktarlarda alınan dış borçlarla karşılayabildi (Pamuk, 1994, s. 64).

Mevcut şartlar altında çıkan Balkan Savaşları, millî iktisat açısından bir dönüm noktasını teşkil etti. Bu savaşta yaşanan kayıplar, başta İttihat ve Terakki yönetimi olmak üzere Osmanlı kamuoyunda azınlıklara karşı bir güvensizlik hissini de beraberinde getirdi. Artık Ermeni ve Rumları Osmanlı olarak görmeme, Türk ve Müslümanları iktisadi alanda öne çıkarma politikası zihinlerde yer etmeye başladı (Vural, 2016, s. 114). Bu doğrultuda 1913 kongresi öncesinde yapılan genel merkez toplantısında, Türklerin Avrupa'da olduğu gibi meslek örgütleri kurması kararlaştırıldı. Bu görev, Talat Paşa'dan sonra cemiyetin önde gelenlerinden sayılan ve Küçük Efendi şeklinde anılan, ancak yaygın olarak Kara Kemal olarak bilinen Ahmet Kemal Bey'e (Sertel & Yedek, 2015, s. 379) İstanbul'daki Türk esnaf, hamal, kayıkçı gibi belirli kuruma tabi olmayan kişileri örgütlemek üzere verildi (Sertel & Yedek, 2015, s. 380). İttihat ve Terakki yönetimi bu politikayla dışa kapanan ekonomide Türk-Müslüman esnafının ağırlık kazanmasını sağlamakla birlikte güçlenen esnafın, yönetimin toplumsal tabanını oluşturmasını hedefledi. Böylece hamal, arabacı, mavnacı-salapuryacı ve ekmekçi esnafları İttihat ve Terakki'nin güç odağı haline geldi (Vural, 2016, s. 114).

Birinci Dünya Savaşı sırasında dış ticaret hacminin düşmesi ve koruyucu dış ticaretin de etkisiyle İstanbul'un işesini karşılamakta sıkıntılar yaşandı. Bunun sonucunda 1915'te Kara Kemal, işeden sorumlu kılındı. Aslında Kara Kemal'e verilen yetkiler ekonomide devletçiliğin de başlangıcı oldu (Mardin, 1985, s. 633). Zira işe heyeti gazetelere verdiği ilanlarda, tedbir olarak hububata narh koyulduğunu duyurdu. Bu sırada ülkenin çeşitli noktalarındaki hububat fiyatları birbirinden farklıydı. Hububatın yetiştiği ve bol olduğu bölgelerde fiyatlar makul iken talebin çok, arzın az olduğu yerlerde oldukça yüksekti. Bunun önüne geçmek için hububatın fazla olduğu yerlerden alınarak ihtiyaç bölgelerine sevk edilmesi düşünüldü (Kemal, 1916, s. 1). İlaveten hükümet yerli malı kullanma, kooperatifçilik ve milli banka kurulması gibi faaliyetleri teşvik etti (Tunaya, 2009, s. 67). Kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı, yabancı anonim şirketler ve sigorta şirketlerinin ayrılıkçı konumuna son verildi, Türkçe ticari işlemlerde zorunlu tutuldu, meslek okulları ve gece dersleri vasıtasıyla Türklerin teknik bilgileri artırılmaya çalışıldı. Böylece savaş, millî iktisat alanında önemli adımların atılmasına fırsat sundu (Toprak, 1995, s. 2).

Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması, Osmanlı parlamentosunda İttihat ve Terakki Hükümeti'ne karşı eleştirilerin dozunu artırdı. Diğer taraftan savaşa girişin ve yenilginin baş sorumlusu sayılarak, özellikle yeniden canlanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası¹ ile Damat Ferit Paşa kabinelerince düşman ilan edildi (Tunaya, 1989, s. 545). Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 22 Kasım 1911'de kuruluşunu duyurduktan bir gün sonra Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanin*'de bu fırkayı "İttihat ve Terakki'yi yıkmaya ve kırıp dökme için işe yarayabilir bir güç olmak üzere ana rahmine düşmüş bir oluşum" olarak nitelendirdi. "Amacına ulaştığı farz edilse o gün yıkılışa hüküm giymiş bir parti" olarak tarif etmesinden hareketle (Yalçın, 1976, s. 229) mevcut durum, Hürriyet ve İtilaf

¹ İttihat ve Terakki yönetimine karşı en büyük ve en ciddi muhalefet olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası 10 Ocak 1919'da siyasette aktif rol oynadı. Millî Mücadele Dönemi'nin en güçlü siyasi oluşumu olan parti, İtilaf Devletleriyle iş birliği içinde oldu. Ayrıntılı bilgi için bk.(Birinci, 1998, s. 510).

Fırkasına beklediği fırsatı sundu. Millî iktisat alanında önemli adımlar atan İttihat ve Terakki iktidarı, 4 Ekim 1918'de Talat Paşa kabinesinin istifasıyla resmen sona erdi. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra 2-3 Kasım'da parti önde gelenleri ülkeyi terk etti (Dinçer, 2016, s. 71). Bununla birlikte basında, İttihatçı liderlerin ülkeyi terk etmeleri, ağır bir şekilde eleştirildi. Eleştirilerin gerekçesini ise Osmanlı Devleti'ni savaşa dâhil etmek, savaş sırasındaki baskı ve kötü yönetim oluşturdu (Orbay, 1993b, s. 168). İşgalci güçlerin yardımları ve baskılarıyla bir kampanya hâline getirilen bu durum son Tefvik Paşa kabinesine kadar sürdü (Tunaya, 1989, s. 545).

Genel hatları çizilen atmosferde ortaya çıkan millî kurumların tesisindeki İttihatçıların rolü, bunların akıbetlerini de etkiledi. Nitekim gerek hükümet gerekse de İtilaf Devletleri tarafından İttihatçılarla birlikte kuruluşunda rol oynadıkları millî banka ve şirketler de birtakım tahkikata tabi tutuldu. Çalışmada bu minvalde yaşanan teşebbüs, tüm ayrıntılarıyla ortaya koyulmaya gayret edildi. Nihayetinde İttihatçıların siyasi alandan tasfiye edilmeleri sürecini, iktisadi kuruluşların da aynı şekilde takip ettiği görüldü. Böylece yapılan girişimlerin aslında İttihatçıları yalnızca siyasi alandan değil aynı zamanda iktisadi alandan da uzaklaştırmak gayesini taşıdığını ortaya koymak, çalışmanın amacını oluşturdu. Çalışmanın yapılmasındaki bir diğer etken ise İttihatçıların iktisadi alandan tasfiye edilmesinde rol oynayan kuruluşların bir kısmı hakkında yeterli literatür bilgisinin bulunmaması oldu. Bu sebeple önce İttihatçıların millî iktisat alanındaki faaliyetleri ve soruşturmaya tabi tutulan kuruluşlar hakkında bilgi verildi. Daha sonra tasfiye meselesi ele alındı. Bu anlamda Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) bulunan orijinal bilgilerden istifade edildi. Özellikle Mütareke Dönemi yapılan tutuklamalar ve yargılamalar konusunda hatıralar önemli bilgiler sundu. Bununla birlikte telif eserler de çalışmaya oldukça katkı sağladı.

A. İttihatçıların İktisadi Faaliyetleri

Türk iktisat tarihinde ilk kez II. Meşrutiyet Dönemi'nde, taşrada Müslüman-Türk tüccar oluşturma politikası İttihat ve Terakki yönetimi tarafından bizzat yürütüldü. Söz konusu dönemde İttihat ve Terakki'nin tam olarak iktidarın kontrolünü ele geçirmesi, Sait Halim Paşa Hükümeti'nin (17 Haziran 1913- 3 Şubat 1917) kurulmasıyla mümkün oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ise Talat Paşa hükümeti (4 Şubat 1917- 8 Ekim 1918) kuruldu (Uzun, 2019, s. 427). Bu yönetimler sırasında; kooperatif tarzı örgütlenmeler özendirilmekle birlikte, ticarete yönelik millî şirketlerin kurulması sağlandı. Hatta halkın da desteği alınmak suretiyle cemiyet üyeleri bir araya gelip millî bankalar² teşkil etti (Vural, 2016, s. 115). Kara Kemal önderliğindeki İttihat ve Terakki yönetiminin millî iktisat alanındaki ilk adımı Heyet-i Mahsusa-i Ticariye³ adında bir şirket kurmak oldu (Tunaya, 1989, s. 337).

Daha sonraki süre zarfında İstanbul'daki iâşe sıkıntısına çare olması düşüncesiyle birden çok millî şirket vücuda getirildi. Bunlar arasında Anadolu Millî Mahsulat Anonim Şirketi, Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi, Millî Ekmekçiler Anonim Şirketi ve Millî Mensucat Anonim Şirketi'ni⁴ saymak mümkündür. Bahsedilen şirketlerin sermayeleri, şirket hisselerinin yarısının sermayedarlara satılması, kalan yarısına da Heyet-i Mahsusa-i Ticariye tarafından destek verilmesi

² Bu dönemde kurulan millî bankalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk.(Can, 2021).

³ Bu şirketin en önemli kuruluş amacı, İstanbul'un un ihtiyacına köklü bir çözüm bulmaktır. Bunun dışında temin edilmesinde sıkıntı yaşanan şeker, gaz, bulgur, sabun, yağ, arpa, pirinç, mercimek ve zeytin gibi temel ihtiyaç maddelerini uygun fiyatla halkın hizmetine sunacaktı. İlaveten ordudan zahire taşımak için günde 40 vagon alabileceği gibi değirmenlere el koyma yetkisi de vardı. bk.(Oruç, 2021, s. 29; Toprak, 1978, s. 213).

⁴ Şirketlere düşen görevin önemine binaen, Birinci Dünya Savaşı gibi olağanüstü bir dönemde, şirketlerin yönetim kurulunun askerlik vazifelerinin ertelendiğine rastlandı. Ankara Valisi Reşit Bey, İçişleri Bakanı Talat Bey'e Anadolu Millî Mahsulat Şirketi yönetim kurulunun askerliklerinin ertelendiği gibi Ankara Millî Mensucat yönetim kurulu üyelerinin de askerliklerinin ertelenmesini talep eden bir dilekçe yollandı. Ankara Millî Mensucat Şirketi idare heyetinden bir müdür, bir muhasebeci ve bir veznedarın askerliklerinin tecili hususunda 6 Kasım 1916 tarihli Beşinci Kolordu'ya gerekli talimat verildi. bk.(BOA.DH.İ.UM.EK.25/23).

şeklinde temin edildi. İttihat ve Terakki hükümeti tarafından desteklenen bu şirketler vesilesiyle hatırı sayılır derecede kâr elde edildi (Akyıldız, 2005, s. 150). Nihayetinde bu kazançtan elde edilen 400.000 lira Milli İktisat Bankası'nın kurulmasında kullanıldı (Tunaya, 1989, s. 337).

Şirketler aracılığıyla İstanbul'un işesi faaliyetlerinden kazanılan 700.516 liralık tutarın bir vakfa dönüştürülmesi ve idaresi kararı cemiyetin 1916 Kongresi'nde alındı. Bu meblağ 400.416 ve 300.000 lira şeklinde ikiye ayrılarak, bunların vakfiyeleri hazırlandı. Bu parayı vakfedenler arasında Memduh Şevket, Hüseyin Hüsnü, Ferit, Selahattin, Vehbi, Ethem, Hüseyin Basri, Tevfik Sabri, Muhtar, Ali, İzzet, Said, Celal, Rıza Bekir, Mithat, Saadettin, Cemal ve Kemal Bey gibi İttihatçı kimseler bulunmaktaydı (Akyıldız, 2005, s. 150).

1. Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kara Kemal'in önderliğinde İstanbul'un işesinin karşılanması meselesinde kurulan ilk şirketlerdendi. Merkezi İstanbul olarak Konya, Ankara ve Bağdat hatlarıyla nakledilen hububat, tiftik, yapağı, yün, deri, afyon, koyun vb. mahsullerin iç satışı ve bu mallar üzerine komisyon işlemlerini gerçekleştirmek amacıyla 20 sene süreyle teşkil edildi. Ekmekçiler Cemiyeti Kâtip Mesulü İzzet Bey tarafından yapılan ruhsat başvurusuna (BOA.BEO.4371/327776) 28 Ağustos 1915'te padişah izni tanındı. Bu işi takip etmekte ticaret ve ziraat bakanı görevlendirildi (BOA.MV.241/91; BOA.ADVN.MKL.61/14). Akabinde şirket, İstanbul'da Birinci Vakıf Hanı'nda faaliyetine başladı (BOA.MV.198/119).

Esasında söz konusu şirketin kurulması meselesi, İstanbul'un bir yıl, üç aylık işesi hakkında sunulan rapora dayanmaktaydı. Yerli sermaye yoluyla ekonomisini kalkındıran milletlerin daha kuvvetli olmasından hareketle şirket, tesis edilmeye başlandı. Bu doğrultuda Ankara-Konya hatları üzerinde teşkil edilen şirketin, yarı sermayesi İttihat ve Terakki'nin, yarı sermayesi ise Anadolu tüccarınındı.⁵ Buna ilave olarak İstanbul bakkallarının da katılım sağladığı şirketin sermayesi 200.000 liraydı. Bu şirketin gördüğü rağbet ve itibar aynı şekilde diğer şirketlerin de kurulmasına zemin teşkil etti (Kemal, 1916, s. 2).

Faaliyete başlaması, henüz kuruluşuna padişah izninin verilmesinden önceye rastlamaktaydı. Aslında bu durum, ülkenin ekonomik olarak böyle bir şirkete ne derecede acil ihtiyacı olduğunu göstermekteydi. İlk olarak şirket müdürü Said Bey tarafından 8 Ağustos 1915'te Ticaret Bakanlığına bir dilekçe iletildi (BOA.BEO.4369/327653). Dilekçenin konusunu, senelik pamuk mahsulünün 3.500.000 kıyyesinin Almanya'ya ihraç edilmesi kararı oluşturdu. Bu karara göre, senelik pamuk mahsulünün 2.000.000 kıyyesinin Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi, 1.500.000 kıyyesinin de Anadolu Milli Mahsulat Şirketi tarafından Almanya'ya ihracı söz konusuydu. Ticaret ve Ziraat Bakanlığı'nın bildirmesi üzerine meclisi vükelaca, 18 Ağustos 1915'te şirkete bu doğrultuda izin verildiği görüldü (BOA.DH.İ.UM.77/1; BOA.MV.202/19; BOA.MV.198/119; BOA.BEO.4414/331008; BOA.BEO.4415/331067). Ancak şirketin bu meselede bir takım sıkıntıyla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Zira 18 Ağustos'ta müsaade edilen işlemin 5 Ekim 1915 itibarıyla hâlâ gerçekleştirilemediğine tesadüf edildi. Şirket tarafından 5 Ekim'de verilen dilekçede sağlık belgesinin Bulgar General Konolatos tarafından onaylandığı ve işlemin sıkıntı çıkmaksızın gerçekleştirilmesi için Bulgaristan Sefaretine başvurulduğu dile

⁵ Şirketin kurucuları; İstanbul Esnaf Cemiyeti Katiplerinden İzzet, Sami, Cemal, Baha, Said, Rıza, Cemal, İhsan, İbrahim, Refik, Konya Milli İktisat Bankası Müdürü Hacı Ethem, Hacı Racizade İsmail, Hacı Hayri Efendizade Perto, Aleaddinzade Emin, Tenekeçizade Emin, Aksaray'dan Ali Bıçakzade Vehbi, Ereğli'den Şükrü, Karaman'dan Mezhebzade Hüseyin, Kadınhanı'ndan Kara Mustafa, Akşehir'den Reşit, Karazade Hacı Bekir, Akağazade Abdullah, Karahisar'da Ak Osmanzade Hüseyin, Kesrizade Eyüp, Doğancızade İbrahim, İstanbul zahire tüccarlarından Hacı Mustafa, Refet, bakkal tüccarlarından Mustafa, Hayatı, zirai alet tüccarlarından Paşazade Emin, İstanbul tüccarından Malik, dava vekillerinden Salih İhsan ve Serhat, İstanbul kereste tüccarlarından Şerif Alizade Murat, Eskişehir tüccarlarından Zeytunizade Şevket ve Hacı Hakkı, Konya İktisat Bankası Yönetim Kurulu Başkanı Hacı Tahir, İstanbul tüccarlarından Seyit Mehmet, Kadınhanı tüccarlarından Kara Yörükzade Ali Efendi. bk.(BOA.A.DVN.MKL.61/14).

getirilmekteydi. Buna karşılık verilen cevapta, izinnamenin sıhhi sebepler nedeniyle uygun bulunmadığı için vize olmadığı ve vize muamelesinin gerçekleşmesinin ancak Bulgaristan Ziraat Bakanlığının iznine bağlı olduğu bildirildi. Alınan cevap üzerine şirket, hükümete başvurarak Avusturya ve Almanya'ya gönderilecek deri ve tiftiğin Bulgaristan'dan geçmesi hususunda Sofya Sefareti aracılığıyla Bulgar hükümeti nezdinde izin alınmasını talep etti (BOA.HR.SFR.04.692/6). Bu mesele halledilmiş olmalıdır ki, 22 Haziran 1916 tarihli meclisi vükela kararıyla Almanya, Avusturya ve Macaristan ordularının ihtiyacı için şirket aracılığıyla 4.500.000 kıyyeye kadar pamuk, 1.000.000 kıyyeye kadar da tiftik ihraç edilebileceği malumatına erişildi (BOA.BEO.4419/331420).

2. Kantariye Millî İthalat Osmanlı Anonim Şirketi

Merkezi İstanbul'da olan şirket 200.000 lira sermaye ve 30 sene müddetle kuruldu. Şirketin yönetmeliğiyle birlikte Mehmet Efendi ve arkadaşları⁶ tarafından verilen dilekçe Ticaret ve Ziraat Bakanlığı tarafından 2 Mayıs 1916'da sadarete gönderildi (BOA.ŞD.1255/37). Kuruluşuna 9 Eylül 1916'da padişah izni verilen şirket (BOA.MV.244/43) İttihat ve Terakki hükümetinin teşvik ve yardımlarıyla, tamamen milli sermayeden oluşan bir ticari müesseseydi. Faaliyet alanına yurt içinden ve dışından bakkaliye ile kantariye maddeleri getirmek ve satmak girmekteydi. Ayrıca tedarik ettiği ticari malları, İstanbul Belediyesinin kontrol ve nezaretinde halka dağıtmakla beraber takip edeceği ticari gaye, daima halkın menfaatini temin edecek surette işlemlerini yerine getirmekten ibaretti (BOA.DH.İ.UM.EK.24/36).

Şeker, yağ, pirinç, kahve gibi önemli tüketim maddelerini gerektiğinde dışarıdan ithal ederek sağlayacak şirketin bu doğrultudaki ilk faaliyeti (Kemal, 1916, s. 1) 4 Ağustos 1916'da kuruluşuna henüz padişah izni verilmesinden önce oldu. Buradan yaşanan iase sıkıntısının ne kadar önemli boyutlara ulaştığı, yine aynı şekilde bu meseleyle ilgilenecek kuruluşlara olan ihtiyacın seviyesi anlaşılabilir. Belirtilen tarih itibarıyla İstanbul'la birlikte tüm Osmanlı topraklarındaki ahalinin ihtiyaçlarının kolaylıkla karşılanmasını sağlanması amacıyla şirket tarafından 200.000 kilo kahve ile 500.000 kilo tereyağı satın alındı. Bunların Almanya, Avusturya Macaristan ve Bulgaristan hükümetleri gibi müttefik devletlerin arazilerinden birinden geçmesi için izin çıkarılması ve nakliye yardımı hususunda gerekli teşebbüslerin başlatılması konusunda şirket yönetimi tarafından verilen dilekçe, dışişleri bakanı tarafından Sofya Sefiri Fethi Bey'e iletildi (BOA.HR.SFR.04.696/29). Bu meselenin akıbeti bilinmemekle birlikte sorunsuz işlemiş olmalıdır. Zira çok geçmeden, dost ve tarafsız devletlere 1.000.000 kıyye zeytinyağı ihraç edilmesi hususunda şirketin vermiş olduğu dilekçe, 15 Ekim 1916'da gündeme geldi. Ancak nedeni bilinmemekle birlikte, zeytinyağının yalnız Almanya'ya ihracına müsaade edildi. Buna karşılık şirket, ihraç edilecek zeytinyağı karşılığında bazı ihtiyaçların alınacağını belirterek, alıcı ülkenin sadece Almanya ile sınırlandırılmaması gerektiğini dile getirdi (BOA.BEO.4437/332701). 18 Kasım 1916'da Hollanda'dan kendi hesabına 20 vagon kahve, 50 vagon tereyağı, belediye hesabına da 25 vagon kahve alınması, şirketin faaliyetlerine ara vermeksizin devam ettiğini göstermektedir (BOA.DH.İ.UM.EK.24/36).

3. Millî Ekmekçiler Anonim Şirketi

Merkezi İstanbul'da olmak üzere Osmanlı topraklarında veya yurt dışında şubeler açabilecek şirket, adından da anlaşılacağı üzere, yurt içinden ve yurt dışından un ve unla ilgili her şeyi satın alabilir ve satabilirdi. Bunun gibi mallar üzerine komisyon işlemlerini yerine getirmek

⁶ İstanbul'da ticari işlemlerle uğraşan Said, Rıza, Saadetin, Cemil, Hasan, Celal, İzzet, Haşim, Mithat, Bekir, Beyazıt'tan Hasan Basri, Hüseyin, İsmail Hakkı, Binbaşlıktan tekaüd Hayri, Fatih'te Mustafa, Eyüp'te Ahmet, Mehmet Sadık, Üsküplü'de Yunus, Mimar Sinan'da Hafız İbrahim, Beyoğlu'ndan İbrahim, Karaköy'den Muhyiddin, Sarıcahan'den Sehtar, Lofcalı Mustafa, Beşiktaş'tan Kamil, Bebek'te Kadir, Hevace Hayrettin Mehmet'in Mahmut, Balat'ta Bekir, Fatih Sarıkasaplar'da Yusuf, Karaman yokuşunda Hacı Mustafa, Yenibahçe'de Ahmet Bey şirketin hissedarlarındandı. bk.(BOA.ŞD.1255/37).

üzere 100.000 lira sermaye, 20 sene müddetle İzzet ve Rauf Efendiler ile arkadaşları⁷ tarafından kuruldu (BOA.ŞD.1255/38; BOA.A.DVN.MKL.62/9). Kuruluş için gerekli padişah izni 12 Aralık 1916'da verildi (BOA.BEO.4445/333309).

Şirketin yarı sermayesi ekmekçiler tarafından karşılandı. Ancak bu miktar, doğrudan sermaye adı altında verilmek yerine Ekmekçi Cemiyetine satılan her çuval un başına 40 para alınmak suretiyle temin edildi (Kemal, 1916, s. 2).

4. Millî Mensucat Anonim Şirketi

Merkezi İstanbul'da olmak üzere kurulan şirket, gerektiği takdirde farklı yerlerde de şubeler açabilirdi. Yurt içinden ve yurt dışından yün, pamuk, keten, kenevir, ipek, halfa otu gibi kumaş hammaddelerini tedarik etmek ve diğer mensucat imali hakkındaki her türlü işle uğraşmak üzere kurulması düşünülen şirketin yönetmeliği 19 Nisan 1917'de Ticaret Bakanlığı'na sadarete iletildi. Çok geçmeden, 22 Nisan 1917'de kuruluşuna padişah izni verildi (BOA.MV.247/33; BOA.BEO.4466/334949). Bu şirketin kurucuları arasında diğerlerine nazaran gayrimüslim⁸ unsurların bulunması gerek millî iktisat politikası gerekse de Sevk ve İskân Kanunu'na dayalı olarak yapılan Ermeni Tehciri sonrası olmasından dolayı oldukça dikkat çekicidir. Halbuki Mütareke döneminde İttihatçıların yargılanmasında bu mesele de etken teşkil etmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına yaklaşıldığı bir dönemde, şirketin Millî Eğitim Bakanlığı'na Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası vasıtasıyla 2.000 liralık bir yardımda bulunduğunu banka dekontu ortaya koydu. Bu yardımla şirket, faaliyet alanı dışında olmasına rağmen yapmış olduğu bağış nedeniyle 7 Ekim 1918'de bakanlık tarafından teşekkürle layık görüldü (BOA.MF.MKT.1236/31). Ayrıca şirkete, bağışlanan paranın nasıl harcanacağına dair bir vakıfname düzenlenerek gönderildi. Şirket bu vakıfnameyle birlikte 12 Ekim 1918'de ekte gönderilen şartları imzalayarak tekrar göndermeliydi. Buna göre mükâfatı namıyla muallimin ve muallimane verilecek meblağ için Millî Eğitim Bakanlığınca tesis edilen sandığın sermayesinin teşkilinde kullanılmak maksadıyla, kanuna uygun olmak şartıyla söz konusu miktarın bağışlandığı onaylanmalıydı.⁹

B. İttihatçıların Tasfiyesi

1. Siyasi Alandan Tasfiye

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Osmanlı Devleti, barış talebini çeşitli kanallarla İtilaf Devletleri'ne ilettili. Ancak bu girişimlerden bir süre sonuç alınamadı. İsviçre Elçisi bu hususta, savaşa neden olan hükümetin iktidarda kaldığı müddetçe barış girişimlerinden olumlu netice alınmayacağını ilettili. Bunun üzerine Talat Paşa hükümetinin göreve devam etmemesi

⁷ İstanbul'da ticari işlemleri yerine getirmekle meşgul Namık Yusuf, Raif Ağazade Hüseyin, Galip Bahtiyar, İsmail Evner Sabri, Muhtar Refik, Hacı Mustafa Galip İzzet ve ekmekçi esnafı Kamil Ali Hüseyin Nuri, Şehremanet'te Raşit, Davutpaşa'da Emin, Koca Mustafa Paşa'da Ali, Mirahor'da Yakup, Atlas'ta Hacı Bilal, Küçük Mustafa Paşa'da Akif, Fatih'te İsmail, Sarı Güzel'de Hafız Şerif, Ortaköy'de Ali, Beşiktaş'ta Şakir, Galata'da Osman, Kasımpaşa'da Hasan Fehmi, Şehzadebaşı'nda Ali, Halıcıoğlu'nda Abbas ve Mustafa, Teşvikiye'de Hüseyin, Çengelköy'de Fehmi, Asmalı Mescit'te Galip, Balık Pazarı'nda Hilmi, Fatih'te Nuri, Tozko Pazarı'nda Abdullah, Kadıköy'de Hacı Mahmut, Büyükkada'da Rauf, Hasanpaşa'da Vasıf, Atlas'ta Ahmet Beyler tarafından kuruldu. bk.(BOA.ŞD.1255/38; BOA.A.DVN.MKL.62/9; BOA.İ.DUİT.120/21).

⁸ Saadetin, Arif Hikmet, İhsan, Namık, Baha Beyefendiler ile At Meydanı, Kırık Çeşme'de Hacı Mehmet Ali, Hacı Yusuf, Mehmet Ali, Nuri, Hasan Dayı, İbrahim, Abdullah, Bursalı Mustafa, Bitlisli Ömer, Bitlisli Mustafa, Hüsnü, Eyüp Sabri, İsa, Ethem, Haydar, Halil Dayı, Muharrem, Ali Baba, Ömer, Hacı Süleyman, Hacı Tahir, Divriğli Mustafa, Hacı Mustafa, Salih, Sarı Ahmet, Aksaraylı Ahmet, Kamil, Mustafa, Osman, Divriğli Emin, Bitlisli Osman, Arif, Divriğli İbrahim, Aksaraylı Mehmet, Hamit Hasan, Resul, İsmail, Fars, Hüseyin, Asım, Hacı Mehmet, Hacı Rifat, Efe Süleyman, Mahmut, Aydınli Osman, Bolvadinli Abdullah, Bitlisli Raşit, Bitlisli Sadık, Bitlisli Seyfi, Bitlisli Abdullah, Ali Osman, Hoca Mehmet, Yakup, Mehmet, Ömer, Hüseyin, Malatyalı Mehmet Ali, Kırkor, Nisan, Recep, Hirasto, Manuk, Matus, Ali, Hocaoğlu Ali, Divriğli Mehmet, Ali Usta'dan ibarettir. bk.(BOA.A.DVN.MKL.63/4).

⁹ 17 maddeden oluşan vakıfnamenin maddeleri için bk.(BOA.MF.MKT.1236/34).

yönündeki var olan kanaat yaygınlaştı (Yavuz, 2016, s. 119). Gerek yapılan barış tekliflerine yanıt alınamaması gerekse de devletin içinde bulunduğu askeri ve siyasi vaziyetten dolayı Talat Paşa hükümetine Meclis-i Mebusan'da güvensizlik oyu verildi (Öztürk, 2005, s. 272). Talat Paşa kabinesinin istifası ve İttihatçı liderlerin önde gelenlerinin bazılarının yurt dışına çıkmasından sonra kurulan Ahmet İzzet Paşa hükümetinde Ali Fethi, Rauf ve Cavit Beyler gibi İttihatçıların bulunmasından dolayı kabinenin ömrü kısa oldu ve 11 Kasım'da Tevfik Paşa Hükümeti tesis edildi (Akşin, 2017, s. 108-109).

Ahmet İzzet Paşa hükümeti dışında Mütareke Dönemi'nde kurulan Tevfik Paşa ve Damat Ferit Paşa Hükümetleri, İttihatçıların başta siyasi alandan olmak üzere her anlamda tasfiyesi için mücadele etti (Kocaoğlu, 2006, s. 187). İttihatçılar için başlatılan genel kampanyada başta azınlıklar olmak üzere Hürriyet ve İtilaf'ın önde gelenleri yer aldı. Ekim 1922'ye kadar olan süreçte Damat Ferit Paşa hükümetleri döneminde yoğunlaşan İttihatçı karşıtlığı doğrudan İttihatçı kişilerin şahısları hakkında ve İttihatçıların mallarına el koyma şeklinde yürütüldü (Çavdar, 1991, s. 114). Bu sırada cemiyet önde gelenlerince, İstanbul'da bulunan diğer İttihatçıların güvenlik nedeniyle Anadolu'ya geçmesi uygun görüldü. Böylece İttihatçıların, İstanbul hükümetince başlatılan Divan-ı Harb-i Örfi'den¹⁰ ve İtilaf kuvvetlerinden korunmasıyla birlikte, işgale uğramamış yerlerde millî direnişin canlandırılması amaçlanmaktaydı (Kısıklı, 1990, s. 111).

İttihatçıların yargılamalar yoluyla siyasi alandan tasfiyesinin temelinde birçok neden vardır. Bunda yaptıkları icraatlar kadar kendilerine karşı oluşan muhalif gruplar da önemli rol oynadı. Muhalefetin oluşmasının temellerinden birini de tensikat¹¹ meselesi oluşturdu. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte anayasal düzende meydana gelen değişiklik, devletin diğer kademelerine de yansdı. İttihat ve Terakki Cemiyeti gerek sivil gerekse de askerî bürokraside eski yönetimden kalan kişilere birtakım tasfiye işlemleri yapılmasında etkili oldu. Bu durum mutlakiyet döneminin önde gelen devlet adamlarının İttihatçılara karşı olan muhalefetin temelini teşkil etti (Kansu, 1995, s. 155-156). Ayrıca Mütareke şartları arasında yer alan ordunun silahlarını bırakması, maddesine uyulmaması ile Millî Mücadele'ye silah ve mühimmat ulaştırılması noktasında destekleri İtilaf Devletleri'nin İttihatçılar aleyhine harekete geçmesine neden oldu (Demir, 2008, s. 48). İttihat ve Terakki kabinesinde cemiyetin anayasaya aykırı olarak devletin önemli işlerine müdahale ettiği de suçlamalar arasındaydı (Ahmet İzzet Paşa, 2017, s. 68). Rauf Orbay, İttihat ve Terakki Cemiyet mensuplarına karşı yürütülen bu siyaseti haksız bulduğunu beyan etmekle birlikte, nedeninin Alman telkinlerine aldanarak Osmanlı'yı Birinci Dünya Savaşı'na dâhil etmek olduğunu belirterek İttihatçıların savaşa girişteki etkinliğini teyit etmekteydi (Orbay, 1993a, s. 39). Böylece oluşturulan atmosferde İttihatçıların suçlu olduğuna kanaat getirildi. Mebusan Meclisi'nde Beşinci Şube'de 9 Kasım 1918'de başlatılan ve 39 gün yürütülen soruşturmaların temelinde söz konusu ithamlar vardı. Tevfik Paşa hükümeti sırasında, 1919 yılının ilk aylarında İttihatçılara karşı başlatılan tasfiye hareketindeki ilk tutuklamalar gerçekleşti. 25 Ocak'ta ise 25 kişilik İttihatçı gurup tutuklanarak gözaltı süreci başlatıldı (Çavdar, 1991, s. 115). 29 Ocak 1919'da Hüseyin Cahit ve Mithat Şükrü gibi tanınmış İttihatçılar gözaltına alındılar. Hüseyin Cahit sonradan aldığı malumatla, kendisinin tutuklanmasında İngilizlerin değil Hürriyet ve İtilaf Fırkasının rolü olduğunu belirtmekteydi. Tutuklular 18 gün boyunca Sirkeci'deki Sanasaryan Hanı'ndaki Polis Müdüriyetinin son katında tutulduktan sonra, 16 Şubat 1919'da Bekirağa Bölüğü'ne sevk edildiler (Gazel, 2020, s. 204). İlerleyen süreçte İsmail Canbulat, Ziya Gökalp ve İzmir Valisi Rahmi gibi kimseler de tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne getirildi. Çoğunlukla İttihatçılardan meydana gelen, aralarında

¹⁰ Diğer bir ifadeyle sıkı yönetim mahkemesi anlamına gelmekte olan bu mahkemede İttihat ve Terakki yönetimi Osmanlı Devleti'ni savaşa dahil etmekle savaş suçlusu ve Sevk ve İskân Kanunu neticesinde gerçekleştirilen Ermeni Tehcirinden dolayı yargılamaya tabi tutulmak istenmekteydi. Bu yargılama süreciyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Ata, 2005). Talat Paşa'nın hatırasında İttihatçılar için olan bu suçlamaların ne kadar geçersiz olduğuna dair düşüncelerini dile getirdiği görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Kabacalı, 2016, s. 112-135).

¹¹ Tensikat; tanzim etme, sıralama, ıslah. bk.(Sami, 2006, s. 444).

bakanları, milletvekilleri ve valileri de ihtiva eden 67 kişilik tutukluların durumu 4 Mart 1919'da İngilizlerin isteği üzerine Damat Ferit Paşa'nın sadrazam olmasıyla değişti. 5 Mart'ta İngilizler "Türk Savaş Suçluları" konulu İngiliz planını Babıâli'ye ilettiler. Bundan sonra tam anlamıyla bir İttihatçı avı başlatıldı. İngilizler, sürekli tutuklanması gereken kişilerin isimlerinin olduğu yeni listeleri hükümete ilettiler (Şimşir, 1985, s. 57-63). Bu minvalde Damat Ferit Paşa Hükümeti, 10 Mart 1919'da aralarında eski sadrazam Sait Halim Paşa'nın da bulunduğu 20 kişiyi tevkif etti. İngilizler tarafından hazırlanan ve Damat Ferit Paşa Hükümetine tutuklanması için sunulan listelerde bulunmak için İttihat ve Terakki Cemiyeti ile alakalı olmak yeterli sayıldı (Şimşir, 1985, s. 66-75).

Bekirağa Bölüğü'ndeki tutuklular arasında yer alan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Sevk ve İskân Kanununa dayalı olarak yapılan Ermeni Tehcirinden dolayı 10 Nisan 1919'da idam edildi (Çavdar, 1991, s. 115). İtilaf devletleri ve İttihatçı karşıtı diğer kesimler, İttihatçıların bir an önce yargılanarak cezalandırılmaları gerektiğini düşünmekteydiler (Ata, 2005, s. 74). Bu yönde Osmanlı Devleti'ne yapılan baskıların neticesinde, Divan-ı Harbi Örfi'de İttihatçıların yargılanmasına 27 Nisan 1919'da başlandı. İttihatçılardan tutuklanabilen kişiler İstanbul'da, yurt dışına kaçan liderler ise gıyaben yargılanacaklardı. Divan-ı Harbi Örfi Mahkemeleri'nin kurulmasından sonra eski ve yeni hükümet üyeleri, eski mebuslar, askeri kanadın önde gelenleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarından 60 kişi bir günde tutuklandı. (Türkgeldi, 2010, s. 200) Aynı gün cemiyetin önde gelenlerinden olan Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile Cemal Efendi, Doktor Nazım, Doktor Bahaeddin Şakir, Doktor Rüşûhî ve Aziz Beyler firarda olmalarından dolayı haklarında gıyabi tutuklama kararı verildi (Kocahanoğlu, 2007, s. 9). Damat Ferit Paşa hükümetinin yönetimi devam ettiği müddetçe de tutuklananların sayısı her geçen gün arttı. Ancak yargılamaların İngilizlerin beklediği seyirde gitmemesi üzerine tutuklular serbest bırakılmaktansa (Şimşir, 1985, s. 80-83) 28 Mayıs 1919'da Malta'ya gönderildiler (Türkgeldi, 2010, s. 218).

2. İktisadi Alandan Tasfiyesi Çabaları

Divan-ı Harp yargılamaları sürecinde İttihatçıların taşınır-taşınmaz bütün mallarına el koyuldu. Hatta İttihat ve Terakki Fırkası'nın feshedilmesinden sonra kurulan Teceddüd Fırkası'nın bankalardaki parası da aynı uygulamaya tabi tutuldu. Benzer şekilde Donanma ve Müdafaa-i Milliye Cemiyetlerinin yönetimlerine yeni atamalar yapıldı (Demir, 2005, s. 216).

Bu sırada, evvelen İttihatçıların Küçük Efendisi olarak bilinen Kara Kemal tarafından yerli esnaf ve zanaatkarların örgütlenmesiyle oluşturulan cemiyetler, Milli Mücadele sırasında Anadolu harekâtına önemli ölçüde destek sağladı (Çavdar, 1995, s. 303-304). Bunlardan biri, İzmir ve çevresinin Yunanlılar tarafından işgali üzerine felaketsiz maruz kalan ahalinin işlerine yardımcı olmak için Anadolu Milli Mahsulat Şirketi tarafından 2.500 liranın bağışlanmasıydı. Hatta şirkete bu hareketinden dolayı basın aracılığıyla takdir ve teşekkür edilmesi 1 Aralık 1919'da kararlaştırıldı (BCA.272.0.0.12.38.27/8).

Fakat bu durumun İtilaf Devletleri nezdinde hoşnutsuzluk yarattığı ve bu konuda İstanbul hükümetine baskı yapıldığı malumdur. Hatta Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası¹² gibi II. Meşrutiyet Dönemi'nin en büyük millî bankasına, kendilerinin doğrudan müdahale ettikleri ve banka ve çalışanlarını soruşturmaya tabi tuttukları görüldü.¹³ Bununla birlikte Hürriyet ve İtilaf Fırkası

¹² Bankanın kuruluşuna 1 Ocak 1917'de padişah izni verildi. Merkezi İstanbul'da olan bankanın kuruluş dilekçesinde, Maliye Bakanı ve Biga mebusu Mehmet Cavit Bey, Dâinler Vekili ve Osmanlı Tahvilleri Hamili Başkanı Hüseyin Cahit Bey, Ticaret Bakanlığı Müsteşarı Mehmet Şeref, Posta ve Telgraf Bakanı Mehmet Galip, Selanikli Tüccar Tevfik Bey ve Mahmut Nedim Sarım'ın imzası bulunmakla birlikte 1 Mart 1917'de 4.000.000. Osmanlı lirasıyla kesin olarak kuruldu. bk.(Üsdiken, 2000, s. 94).

¹³ 5 Şubat 1919'da Amiral Calthorpe tarafından Dışişleri Bakanlığına bankanın, Anadolu'da köprülerin havaya uçurulması için para gönderdiği gerek hükümet gerekse de İtilaf Devletleri tarafından arzu edilmeyen işlere karışmasından dolayı kapatılacağı, tekrar açılıp açılmama konusuna ileride karar verileceği bir notayla bildirildi.

iktidarının da beklediği fırsat üzerine İttihat ve Terakki yönetimi tarafından millî iktisat politikası çerçevesinde kurulan¹⁴ Anadolu Millî Mahsulat, Millî Kantariye İthalat, Millî Ekmekçi ve Millî Mensucat şirketleri ile Evkaf Bakanlığı arasında anlaşmazlıkların meydana geldiği görüldü. İlk olarak Evkaf Bakanlığı adına hareket eden İstanbul Evkaf Müdürü Necati Bey ve maiyetindeki memur, sivil ve resmi polislerce 31 Aralık 1918 Pazartesi günü saat 12 civarında ellerinde bir mahkeme tarafından çıkarılan bildiri ve karar olmaksızın şirketlerin Sirkeci'deki binasını bastıkları öğrenildi. Bu sırada hesap defterlerine, kasalara ve umumi işlemlere müdahale edildi. Bununla da yetinmeyerek muhasebeci ve diğer memurlar kovularak yerlerine şirketin hesabına yevmiye ile memur alındı. Sonuçta nakit defterleriyle umumi işlemlere fuzuli tasarruf başlatıldı. Bu bilgiler, 7 Ocak 1919'da Millî Kantariye, Anadolu Mahsulat ve Millî Ekmekçiler Şirketleri müdürleri tarafından aynı içerikle Ticaret Bakanlığı'na gönderilen üç ayrı dilekçeden öğrenildi (BOA.BEO.4562/342117). Adı geçen dilekçelerde, hiçbir yerde emsali görülmeyen bu hareket üzerine şirketlerin ve hissedarlarının hukukunu savunmak için kanun dairesinde, adalet kapısına başvurulduğu iletilmekteydi. Şirketlerin kuruluşunun yasalara uygun bir şekilde gerçekleştirildiği belirtilmekle beraber kasaların ve defterlerin şirkete yabancı kişiler tarafından geliş güzel karıştırılmadan, düzgün bir tetkikat yapılması ve bu müdahalenin bir an önce durdurulması talep edilmekteydi (BOA.DH.HMŞ.2/14). Bu başvuruların etkisiyle olup olmadığı bilinmeksizin şirketler ve bakanlık arasında 21 Mart 1919'da bir dava meselesi söz konusu oldu (BOA.BEO.4562/342117). Muhtemelen bu davanın da tesiriyle sermayesinin çoğunluğu nakit vakfiyeden meydana gelen bu millî şirketlerin ve Millî İktisat Bankası'nın¹⁵ idare şekliyle ilgili 15 Temmuz 1919'da bir kararname yayınlandı (BOA.ŞD.1272/30). Bu kararnamenin yerine getirilmesi hususunda Ticaret ve Ziraat Bakanlığınca gönderilen bildiride vakıf hukukuyla ilgisi nedeniyle hazine-yi evkafça mütalaasına lüzum görülmekteydi (BOA.BEO.4663/349694).

Söz konusu kararnamenin uygulanması sırasında Anadolu Millî Mahsulat Şirketi ve Evkaf Bakanlığı arasında bir sıkıntı meydana geldi. Şirkette hissesi bulunan Evkaf Bakanlığı, şirket yönetmeliğinin 34. maddesi gereğince 25 oy hakkına sahipti. Fakat bakanlıkça, bu duruma uymayan bir şekilde, bünyesinde birçok vakıf barındırdığı bahanesiyle her bir vakfı adına 25 oy hakkına sahip bulunduğu iddia edildi. Uygulamada şirket yönetmeliğinin 14. maddesi gereğince hisse senetlerinin, şirket nazarında bölünmesi mümkün görülmekteydi. Ancak yurt dışından kişilerin bir taksitle vakfettikleri meblağlarla alınan hisselerde ayrı ayrı oy sahibi olmaları mümkün olmadığından, vakıf ve müşteriler makamına kaim olan bakanlık bu hisselerin toplamı adına yönetmeliğin müsaade ettiği kadar oy kullanabilirdi. Bu vaziyet şirket yönetim kurulu başkanı Nazif Bey, üyelerden Sadak, Servik, Ethem, İskender ve Ziyaeddin Beyler tarafından 11 Ağustos 1919'da Şura-yı Devlete çözülmek üzere iletildi (BOA.ŞD.3157/17).

bk.(Babacan & Avcı, 2015, s. 678). Hatta bankanın kapatılmasına dayanak sağlamak amacıyla 14 Nisan 1919'da İtilaf-ı Fevkalade Komiserleri, İstanbul'da Fransızca olarak hazırladıkları raporda, kendi iddiaları doğrultusunda bankayı suçlu buldular. Buradan hareketle 26 Ağustos 1919'da bankanın tasfiyesine lüzum görüldü ve suiistimalin sorumluları hakkında gerekli soruşturmaları yapma kararı alındı. bk. (BOA.BEO.4588/344077.2).

¹⁴ Eskişehir Çiftçi Bankası müdür yardımcısı Kazım Bey ve arkadaşları Eskişehir kaymakamı Sami Bey tarafından 5 Temmuz 1919'da tutuklandı. bk. (BOA.DH.EUM.AYS.14/55). Tutuklamanın temelinde, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının İttihatçılara duyduğu hoşnutsuzluk yatıyordu. Bankanın kurulmasında rol oynayan, İttihat ve Terakki cemiyetine mensup, Eskişehir kaymakamı Zekai Bey'in görevden ayrılmasıyla, yerine Hürriyet ve İtilaf Fırkasına yakın Sami Bey kaymakamlığa geldi. Sami Bey, bankada İttihat ve Terakki Cemiyetinin mevduatının bulunabileceğini düşündü ve bankanın hesap kayıtlarının İstanbul'a gönderilerek, incelenmesini istedi. Banka yönetim kuruluyusa, buna karşı çıktı. bk.(Doğru, 1990, s. 270).

¹⁵ İstanbul merkezli bankanın kuruluş işlemleri, Millî Mahsulat Şirketi Müdürü Said ve Millî Kantariye Şirketi Müdürü Bekir ve Millî Ekmekçi Şirketi Müdürü İzzet Beylerin ruhsat talep etmeleriyle başladı. 25 sene boyunca bankacılık işlemlerini yerine getirecek kurum, 20 Nisan 1918'de kesin olarak kuruldu. Osmanlı Anonim Şirketi olarak, Birinci Dünya Savaşı sırasında dâhili ticaretin Türk unsurunun eline geçmesini sağlamak amacıyla kurulan ulusal şirketlerin, bankacılık faaliyetlerini yerine getirmek üzere kuruldu. Banka hakkında ayrıntılı bilgi için bk.(Can, 2021, s. 222-228).

Süreç kararnameye dayanılarak, 21 Ağustos 1920'de şirketler ve Millî İktisat Bankası'nın yönetim kurulu üyeliklerine ve hesap müfettişliklerine, adı geçen kurumların kuruluşunda rol oynayan vakıf üyeleri dışındaki, kimselerin görevlendirilmesinin kararlaştırılmasıyla devam etti (BOA.BEO.4665/349839). Böylece İttihatçıların bu kuruluşlar üzerindeki etkilerine son verilmesi adına önemli bir adım atıldı. Akabinde ilgili şirketlerin ve Millî İktisat Bankası'nın nakitlerine el koyulması şeklinde ilerledi. Bu nakitlerin Evkaf Bakanlığınca vakıf nakitleri kategorisinde muamele edilmesi hususundaki öneri ise 13 Eylül 1922'de uygun görüldü (BOA.MV.256/127).

Çalışmada incelenen ve genelde İttihatçılar özelde ise Kara Kemal'le ilişkilendirilen şirketlerin sermayesi 1.400.000 liraydı. Fakat Damat Ferit Paşa Kabinesi döneminde bu millî şirketlere el koyulmasıyla birlikte sermaye miktarının büyük oranda eksildiği görüldü. Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin önde gelenlerinin de payının olduğu bu eksilmeyle sermaye, 120.000 liraya kadar düştü. Nitekim 14 Eylül 1922'de Tefik Paşa Hükümeti döneminde şirketler toparlanma sürecine girdi. Millî Mücadele'nin de başarıya ulaşmasıyla şirketler, kısa sürede eski sermaye miktarına ulaştı (Akyıldız, 2005, s. 171). Nitekim söz konusu kuruluşlar ilk tasfiye aşamasından kurtulmuş ve Cumhuriyet'e intikal etmiş oldu.

Sonuç

II. Meşrutiyet Dönemi Türk iktisat tarihinde iktisadi alanda millî kuruluşların ortaya çıkmasıyla önemli bir yere sahiptir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı altında başlayan bu süreçte, İttihatçıların önemli rolü oldu. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan işe sıkıntısı İttihat ve Terakki Hükümeti'nin yakından ilgilendiği bir konu oldu. Bir taraftan işe sıkıntısına çare bulabilmek için gerekli hamleler yapılırken, diğer taraftan da iktisadi alanda Müslüman-Türk burjuvazi sınıfı oluşturulmaya çalışıldı. Bu doğrultuda İstanbul ve taşrada birçok millî banka ve şirket teşkil edildi. Özellikle İstanbul'daki işe meselesini çözmek üzere görevlendirilen İttihatçıların nüfuz sahibi kişilerinden olan Kara Kemal, bu hususta şirket ve bankaların kurulmasına öncülük etti. Söz konusu kuruluşların sermayesinin işe işlerinden kazanılan parayla sağlanması, bunların sağlam temeller üzerine inşa edilmesine ve uzun ömürlü olmasına engel teşkil etti.

Zira Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması İttihat ve Terakki Hükümeti'nin sonunu getirmekle birlikte, İttihatçıların ve kuruluşunda etkin rol oynadıkları millî kuruluşların sorgulanmasının yolunu açtı. Mütareke Dönemi boyunca Damat Ferit Paşa Hükümeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve İtilaf Devletleri İttihatçıları savaş sorumlusu, Sevk ve İskân Kanununa dayalı olarak gerçekleştirilen Ermeni Tehcirine neden olmakla ve Anadolu'daki Millî Mücadele'ye katılmakla suçladı. Söz konusu iddialar üzerinden İttihatçılar tutuklanmalar, soruşturmalar, yargılanmalar ve sürgüne gönderilmekle karşı karşıya kaldılar. Bu süre zarfında İttihatçıların iktidarları sırasındaki bütün eylemleri mercek altına alındı ve suç unsuru olarak kullanıldı. Siyasi alandan etkileri silinmek istenirken iktisadi alandaki nüfuzları da aynı amaçla irdelendi. Bu süreçte Birinci Dünya Savaşı sırasında dışa bağımlı olmaksızın işeden, kredi ihtiyacına kadar her türlü ihtiyacın devletin kendi parasıyla karşılanması maksadıyla tesis edilen millî kuruluşlar, kanuni ya da gayrî kanuni çeşitli baskılara uğradı. Maksatlı olarak başlatılan soruşturmalar sürecinde kurumlar suçlandı ve paralarına el koyuldu. Dönemin en büyük millî kuruluşları olan Osmanlı İtibarı Millî Bankası ve Millî İktisat Bankası'nın işlem yapmalarına izin verilmedi. Bu kurumlarda çalışanlar usulsüz bir şekilde tutuklandı. Fakat Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması İtilaf Devletlerinin kontrolünde başlatılan iktisadi tasfiye sürecini akim bıraktı. Nihayetinde çalışmada bahsi geçen millî kuruluşların her biri Cumhuriyet'e intikal etti.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri (Başkanlık Osmanlı Arşivi)

- (BOA.BEO.4414/331008).
(BOA.BEO.4415/331067).
(BOA.HR.SFR.04.692/6).
(BOA.BEO.4419/331420).
(BOA.BEO.4437/332701).
(BOA.BEO.4588/344077.2).
(BOA.BEO.4562/342117).
(BOA.BEO.4466/334949).
(BOA.BEO.4445/333309).
(BOA.BEO.4663/349694).
(BOA.BEO.4665/349839).
(BOA.BEO.4371/327776).
(BOA.BEO.4369/327653).
(BOA.A.DVN.MKL.62/9).
(BOA.A.DVN.MKL.62/9).
(BOA.A.DVN.MKL.63/4).
(BOA.MF.MKT.1236/31).
(BOA.MF.MKT.1236/34).
(BOA.ADVN.MKL.61/14).
(BOA.İ.DUİT.120/21).
(BOA.DH.İ.UM.EK.24/36).
(BOA.DH.İ.UM.EK.25/23).
(BOA.DH.İ.UM.77/1).
(BOA.DH.HMŞ.2/14).
(BOA.DH.EUM.AYS.14/55).
(BOA.HR.SFR.04.696/29).
(BOA.ŞD.1272/30).
(BOA.ŞD.1255/38).
(BOA.ŞD.1255/37).
(BOA.ŞD.3157/17).
(BOA.ŞD.1255/38).
(BOA.MV.256/127).
(BOA.MV.247/33).
(BOA.MV.244/43).
(BOA.MV.241/91).
(BOA.MV.198/119).
(BOA.MV.202/19).
(BOA.MV.198/119).

2. Arşiv Belgeleri (Başkanlık Cumhuriyet Arşivi)

(BCA.272.0.0.12.38.27/8).

3. Diğer Kaynaklar

Ahmet İzzet Paşa. (2017). *İstiklâl Harbi'nin gerçekleri-feryadım* (2. baskı, Cilt 2). Timaş Yayınları.

Akşin, S. (1980). *100 soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (Cilt 49). Gerçek Yayınevi.

Akşin, S. (2017). *Kısa 20. yüzyıl tarihi* (4. baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akyıldız, A. (2005). *Anka'nın sonbaharı Osmanlı'da iktisadi modernleşme ve uluslararası sermaye* (1. baskı). İletişim Yayınları.

Ata, F. (2005). *İşgal İstanbul'unda tehcir yargulamaları*. Türk Tarih Kurumu.

Babacan, H., & Avşar, S. (2015). *Cauid Bey: Meşrutiyet rużnamesi* (Cilt 3). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Birinci, A. (1998). Hürriyet ve İtilaf Fırkası. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 1-18, s. 507-511).

Can, A. (2021). *İkinci Meşrutiyet Dönemi milli bankacılık faaliyetleri (1908-1918)* (Tez No. 674795). [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki*. İletişim Yayınları.

Çavdar, T. (1995). *Talat Paşa-bir örgüt ustasının yaşam öyküsü*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Demir, H. (2005). *Yeraltından iktidara İttihat ve Terakki (Darbeler ve suikastlar tarihi)*. Ozan Yayıncılık.

Demir, H. (2008). *Milli mücadele: Kuvayı Milliye: İttihatçılar ve muhalifler*. Ozan Yayıncılık.

Dinçer, H. (2016). Mondros Mütarekesi ve sonrasındaki gelişmeler. İçinde T. F. Ertan (Yay. haz.). *Başlangıcından günümüze Türkiye Cumhuriyeti tarihi* (4. baskı). Siyasal Kitabevi.

Doğru, H. (1990). Eskişehir Çiftçi Bankası (1918-1930). *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 267-282.

Gazel, A. A. (2020). Hüseyin Cahit Yalçın'ın Malta hatıraları. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 6(11), 200-231. <https://doi.org/10.21021/osmed.782518>

Kabacalı, A. (2016). *Talat Paşa'nın anıları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kansu, A. (1995). *1908 Devrimi* (A. Erbal, Çev.). İletişim Yayınları.

Kemal. (1916, Ekim 15). Siyaset- iase meselesi. *Tanin*.

Kısıklı, E. (1990). Millî Mücadele başlangıcında Mustafa Kemal Paşa'nın İttihat ve Terakki faaliyetlerinden uzak tutma teşebbüsleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2(5), 109-127. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000236

Kocahanoğlu, O. S. (2007). *Divan-ı Harb-i Örfî muhakematı zabit ceridesi tehcir yargulamaları (1919)*. Temel Yayınları.

Kocaoğlu, B. (2006). *Mütarekede İttihatçılık-İttihat ve Terakki Fırkasının dağılması (1918-1920)*. Temel Yayınları.

Mardin, Ş. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e iktisadi düşüncenin gelişmesi (1838-1918). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, 618-634.

Orbay, R. (1993a). *Cebennem değirmeni: Siyasi hatıralarım 2*. Emre Yayınları.

Orbay, R. (1993b). *Cebennem değirmeni: Siyasî hatıralarım-1* (Cilt 1). Emre Yayınları.

Oruç, A. (2021). *Kara Kemal'in son günleri*. Ötüken Neşriyat.

Öztürk, C. (2005). Mondros Mütarekesi. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 30, s.271-273). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Pamuk, S. (1994). *Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme (1820-1913)*, (2. baskı). Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.

Sami, Ş. (2006). *Kâmûs-ı Türkî* (15. baskı, s.444).

Sertel, S., & Yedek, Ş. (2015). İttihat ve Terakki'nin küçük efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey'in hayatı ve faaliyetleri. *Tarih Okulu Dergisi*, 8(24), 377-403.

Şimşir, B. N. (1985). *Malta sürgünleri*. Bilgi Yayınevi.

Toprak, Z. (1978). Cihan Harbi yıllarında İttihat ve Terakki'nin iaeş politikası. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 6, 211-225.

Toprak, Z. (1995). *Türkiye'de ekonomi ve toplum (1908-1950)-Milli iktisat milli burjuvazi-* Tarih Vakfı Yayınları.

Tunaya, T. Z. (1989). *Türkiye'de siyasal partiler-İttihat ve Terakki bir çağın, bir kuşağın, bir partinin tarihi* (1. baskı). Hürriyet Vakfı Yayınları.

Tunaya, T. Z. (2009). *Türkiye'de siyasal partiler II. Meşrutiyet Dönemi* (Cilt 3), İletişim Yayınları.

Türkgeldi, A. F. (2010). *Görüüp işittiklerim* (5. baskı). Türk Tarih Kurumu.

Uzun, H. (2019). Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı hükümetleri ve programlarının analizi. *Atatürk Yolu Dergisi*, 65, 415-447.

Üsdiken, B. (2000). Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası ve kurucularıyla ilgili anılar. *Finans Tarihi*, (131), 94.

Varlı, A., & Koraltürk, M. (2010). II. Meşrutiyet'ten erken Cumhuriyet'e milli iktisadın sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(20), 127-142.

Vural, M. K. (2016). Savaş yıllarında milli bir burjuvazi oluşturma çabası olarak "harp zenginleri" ve buna yönelik eleştiriler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16(32), 109-131.

Yalçın, H. C. (1976). *Siyasal anılar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yavuz, R. (2016). *Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na giden süreçte Türk diplomasisi*. (Tez No. 443185). [Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.